

Slutord – olika strukturer och parallella processer

Moderniseringens dubbla karaktär

Moderniseringen hade från början en dubbel karaktär och medförde olika och motsatta förändringar. Å ena sidan väckte den människorna inom den islamiska världen till att upptäcka sin sämre utveckling och att försöka åtgärda denna. Moderniseringen medförde nya kunskaper, nya filosofier och ett nytt sätt att leva och värdera. Den hade byggts på rationella och materiella grunder och fick under sin utvidgning människor att förklara och utvärdera saker och ting utifrån vetenskapliga upptäckter och rationella grunder. Därigenom öppnade moderniseringen vägen för en renässans inom olika fält av de muslimska samhällena.

Införandet av rationella och vetenskapliga framsteg skapade en storm av samhällsförändringar. De folk och samhällen som kunde ta till sig de rationella grunderna och tillämpa dem i sina institutioner och på sina samhällsförhållanden nådde en historisk och varaktig framgång.

Moderniseringen medförde oundvikliga förändringar. Ingen nöjde sig längre med den gamla världen och det gamla levnadssättet. Alla mötte krav på att ändra sig och sitt samhälle. Agrarsamhället och de feodala förhållandena var sedan

länge dömda att avlösas av ett nytt urbant samhällsliv och de mer framgångsrika kapitalistiska förhållandena. Industrin och tjänstesamhället kom också att upplösa den traditionella produktionen av jord och boskap. Nya samhällsklasser som byggde på borgerliga och kapitalistiska förhållanden kom att upplösa gamla feudala, etniska och traditionella samhällshierarkier. Marknader, kapitalbildning och kapitalets in- och utflöde liksom nya stater med nya samhällsinstitutioner var också konsekvenser av moderniseringen.

Moderniseringen medförde ett nytt samhällssystem med nya sociala, politiska och ekonomiska förhållanden. Moderniseringen medförde industrialisering och maskinell tillverkning. Den innebar en ny samhällsorganisation. Den krävde respekt för människan och hennes rättigheter, för individen och hennes möjlighet att leva fritt och yttra sig fritt. Moderniseringen krävde respekt för demokratin och demokratiska förhållanden.

De som inte klarade detta skulle komma att bli tvungna att nöja sig med sämre utveckling, välbefinnande och välfärd. Moderniseringen gav de muslimska samhällena ett historiskt tillfälle till utveckling, reformer och förändring.

I det ottomanska samhället som hade geografiska, geopolitiska samt ekonomiska och kulturella fördelar började moderniseringen tidigare än i det iranska samhället, som under denna tid brottades med svåra kulturella och historiska brister. Ottomanerna kunde genomföra moderna reformer långt före iranierna. Deras moderniseringsarbete varade också längre och skapade än djupare förändringar i det gamla islamisk-asiatiska samhällssystemet. Detta gjorde att Ottomanska riket i början av 1900-talet var mer framgångsrikt, modernt och utvecklat än det iranska samhället. Tack vare den relativa framgången för det ottomanska moderniseringsarbetet hade folket i Ottomanska riket möjlighet att klara framtiden mer framgångsrikt än iranierna.

Moderniseringen hade från början en inbyggd drivkraft mot att utvidgas och globaliseras. Den skapade därigenom ett hierarkiskt globalt system, där de som var mer moderniserade tjänade bäst. Moderniseringen kom också att ändra de gamla och koloniala maktförhållandena och skapade en maktfördelning som byggde på den kapitalistiska och imperialistiska ordningen, dvs. kontrollen av marknader, kapital, tillverkning, kommunikation och konsumtion. Moderniseringen medförde samtidigt de moderna ländernas ”moderna kontroll”. De människor, folk och samhällen som fastnade i det moderna herraväldets nätverk kunde sällan befria sig och sitt samhälle från exploateringen. Modernisering innebar från början såväl modernt framsteg som modern exploatering.

Detta utsattes båda dessa muslimska samhällen för. De började båda som de moderna ländernas mindre betydande partner. I synnerhet Ottomanska riket förändrade olika fält av samhället för att ta sig ut ur sin långsamma utveckling. Det fick stora framgångar, men var ändå i slutet av moderniseringsperioden på 1800-talet beroende av europeiska länder. Som icke-industriella länder hamnade de i periferin av industriländernas nästan globaliserade nätverk i början av 1900-talet. Det gemensamma ödet kvarstår än i dag.

Sammanbrott och bristande utveckling

En närmare blick på upplösningen av de muslimska imperierna ger vid handen att orsakerna bakom dessa parallella processer i grunden kan beskrivas i två delar. Den första utgörs av de problem som fanns inom länderna innan de hade fått kontakt med stormakterna. Den andra utgörs av problem som direkt eller indirekt skapades av stormakternas inflytande och påverkan.

Varken Ottomanska riket eller Iran kunde inleda den utvecklingsprocess som européerna befann sig i efter renässan-

sen. Iran led ständigt av sin geopolitiska position. De långa och höga bergskedjorna hindrade kommunikationen mellan olika städer och marknader. Kontakterna över berggränserna var svåra och begränsade och såväl kulturutbytet som kapitalbildningen var svagt. Det torra klimatet liksom grannskapet med olika folkslag som hade anledning att erövra sina grannländer var också förödande. Grannskapet mellan höga och låga dalgångar med olika klimat och natur lockade under flera tusen år nya nomadgrupper. Detta ledde till att städerna i Iran under de senare århundradena plundrades och förstördes gång på gång.

Landet led under lång tid av materiella och mänskliga tragedier och förluster. Samhällsutvecklingen avbröts flera gånger och utvecklingen av marknaderna samt det urbana livet lockade de mäktiga nomadgrupperna i området att ockupera landet och förstöra städerna. Detta hindrade den urbana utvecklingen och minskade möjligheterna till utveckling av nya marknader, utbyte av varor och in- och utflöde av kapital, samt kapitalbildningen i landet och uppkomsten av nya samhällsklasser.

Ottomanska riket utgjordes av olika geografiska reservat. Det påverkades av geopolitiska nackdelar och fick dela en del av det tragiska ödet med Iran åtminstone i vissa delar av riket. Men situationen i det stora riket var ändå helt annorlunda. Ottomanernas långvariga centralmakt kunde hålla kontroll över nomaderna och deras förödande agerande i samhället. Det hade också geografiska fördelar av närheten till Västeuropa och kommunikationsmöjligheter.

Trots de stora strukturella skillnaderna led båda de muslimska samhällena under en lång period av konflikter och maktkamp mellan olika grupper i det egna landet. Iran hade hamnat i maktkampen mellan olika nomadgrupper och lokala makt-havare. Landets utveckling förhindrades av det dominerande nomadsystemet och nomadernas negativa påverkan på

samhället. De gav inte städerna möjlighet att växa och utvecklas.

Ottomanerna drabbades inte så mycket som iranierna av nomadlivet, men det fanns andra orsaker till att utvecklingen av samhället hindrades. Ottomanska riket utgjordes av olika etnisk-religiösa grupper. Detta innebar djup splittring inom det omfattande riket. Ottomanerna hindrades därigenom från att behålla sin enhet och samla de splittrade krafterna under sin centralmakt. De misslyckades också med att kontrollera sina regioner och de mäktiga lokala aktörerna. De kunde inte sätta stopp för den pågående maktkampen och göra slut på den inbyggda anarkin, varken på nationell eller regional nivå. De led av en rad konflikter och kontraster i sitt föråldrade samhällssystem, vilka spelade samma roll i Ottomanska riket som den geopolitiska utvecklingen och det utvecklade nomadlivet gjorde i Iran. Den ständiga krigssituationen kunde inte heller åtgärdas. Det ottomanska samhället blödde hela tiden av krig och minoriteternas ständiga uppror och självständighetsförklaringar.

Dessutom misslyckades dessa samhällen med att driva igenom grundläggande reformer under de senare århundradena. De reformer som lades fram var också kortvariga och ytliga. De kunde inte förändra den gamla samhällsstrukturen och dess funktionssätt, utan skapade nya sprickor i samhället.

Ottomanerna började moderniseringen i början av 1700-talet. De kortvariga reformerna under 1700-talet hjälpte inte utan fördjupade endast sprickorna i den traditionella maktstrukturen. Riket hamnade i brytningspunkten mellan dels det gamla och det nya och dels mellan inhemska och utländska aktörer. Det gamla samhällssystemet slutade fungera, medan det nya systemet aldrig fick möjlighet att institutionaliseras i samhället. Den hårda situationen minskade den centrala statsmaktens gamla funktioner. Den hindrade också den traditionella satsningen på landets utveckling, som enligt det "asiatiska produktionssättet" skulle ledas av den "patriarkalis-

ka centralmakten". Situationen minskade statens auktoritet och förmåga att lösa problemen genom traditionella åtgärder.

De kortvariga reformerna delade så småningom den ottomanska statsmakten i olika moderna och traditionella fronter. Detta utlöste under slutet av 1700-talet en ständigt ökande maktkamp inom den styrande centralmakten, dvs. mellan reformister och traditionalister. Ingenta sidan kunde vinna över den andra och till fullo driva igenom sina planer förrän landet utsattes för stormakternas totala herravälde och kontroll från första hälften av 1800-talet.

Därefter vann reformisterna och de reformvänliga krafterna i Ottomanska riket successivt över de konservativa vid olika tillfällen, men det var på grund av stormakternas ökade kontroll över riket för sent.

Ottomanernas täta kontakter med européerna spelade en viktig roll under moderniseringsperioden och gav dem en gyllene möjlighet att utveckla samhället och förbättra sina institutioners funktionssätt. Man måste dock understryka att den geografiska fördelen hade kunnat medföra stora nationella fördelar för ottomanerna, om de hade kunnat utnyttja dessa möjligheter innan de hamnade under européernas politiska och ekonomiska inflytande.

Ottomanerna lämnade 1700-talet och den relativt långa fredsperioden under mitten av detta sekel utan någon märkbar framgång på något område. De utnyttjade inte den långa perioden av fred och välfärd till att utveckla handeln eller bygga grunden för industriell tillverkning av varor. De försökte flera gånger reformera armén, men de misslyckades gång på gång med att genomföra några långvariga reformer. Framgången inom militären hade kunnat stimulera reformer på andra områden, men de lyckades inte komma underfund med detta förrän riket stod under de imperialistiska makternas kontroll.

Ottomanerna började 1800-talet utan förutsättningar att lyckas i framtiden. De saknade ett fungerande handelsväsende

och hade gett utländska affärsmän unika möjligheter att bedriva handel i olika delar av riket. De kunde inte samla in skatter från avlägsna regioner i det vidsträckta riket. De kunde inte driva reformplaner som krävde makt och kapital och saknade en bred borgarklass som kunde öppna vägen för reformernas framgång. Det stora Ottomanska riket och den mäktige sultanen betedde sig ofta lika ogenomtänkt som den iranske shahen, trots att skillnaderna var stora. De kunde inte utnyttja någon av sina geografiska och geopolitiska fördelar eller sina långvariga kontakter med de västeuropeiska länderna på grund av de strukturella bristerna inom sitt samhälls- och maktsystem.

Dessa grundläggande brister minskade Ottomanska rikets möjlighet att föra fram utvecklingsprocessen parallellt med förändringarna i Europa. Ottomanerna misslyckades med att utveckla drivkrafter i sitt samhälle och blev därför beroende av stimulans från utlandet. Såväl brister som behovet av hjälp och stimulans från utlandet gjorde att det ottomanska samhället lätt hamnade i europeernas imperialistiska intresseområde.

Den långsammare utvecklingen av handel och kapitalbildning i dessa samhällen hindrade uppkomsten av borgerliga klasser som i den europeiska utvecklingsmodellen kunde genomföra moderniseringen i form av en kontinuerlig process och under längre tid. Avsaknaden av nya samhällsklasser och producenter gjorde moderniseringen i dessa imperier beroende av staten, hovet och sultanen/shahen. Detta innebar också att reformerna blev avbrutna och kortvariga i båda rikena.

En olycklig upptäckt

Stormakterna kom i kontakt med de muslimska staternas sammanbrott parallellt med sina förödande utvidgningar vid ingången till 1800-talet, då dessa muslimska imperier hade fastnat i en situation av en långsam utveckling mot samhällets sammanbrott. De fann att dessa imperier saknade kraften att

kunna försvara sin självständighet i den nya situationen. Detta var inte en tillfällighet utan dessa imperier hade sedan länge förlorat de inre drivkrafter som behövdes för att kunna tävla med stormakterna på olika militära, ekonomiska och teknologiska områden.

Kontakten med moderna stormakter gav människorna i de muslimska samhällena möjlighet att upptäcka sitt underläge. De försökte därefter på olika sätt komma ur sin dystra situation, men de inre och yttre faktorerna hjälpte inte de muslimska samhällena att klara detta.

Dessa samhällens historia uppvisade dock olika sätt att organisera samhället och maken. Det ottomanska samhället var mer organiserat, mer utvecklat och mer kapitaliserat än det iranska. Trots sammanbrottet hade ottomanerna fortfarande förmågan att utnyttja sina geografiska, ekonomiska och politiska resurser för att förbättra samhällsstagnationen. De hade ett fungerande samhällssystem, medan den nya statsmakten i Iran sakteligen höll på att byggas upp traditioner som via tillfälliga lokala stater hade utgått från Safavi-dynastin.

Iranierna hade nyligen fått möjlighet att efter ett långvarigt inbördeskrig och en djupgående splittring och laglöshet organisera ett nytt maktcentrum i landet. Qadjar-dynastin representerade en historisk process av centralisering, men det iranska samhället saknade länge de inre krafter som krävdes för att bygga upp grunderna för uppkomsten av en ny centralmakt som kunde motsvara Safavi-dynastin under dess storhetstid på 1600-talet.

Iranierna var inte färdiga med att utveckla sin auktoritet i hela landet, när de fick lära känna de ryska, franska och engelska makterna på en och samma gång. Därför fick qadjarernas statsmakt bygga sin nya maktstruktur under stormakternas hegemoni, bevakning och inblandning. Detta gjorde att landets suveränitet i grunden blev beroende av de regerande stormakternas beslut och överenskommelser. Såväl shahens makt som landets enhet hängde på stormakternas

strategi i området. Därefter kunde landet endast existera som en suverän stat så länge England och Ryssland såg det som en fördel att inte ockupera och dela landet.

Ottomanska riket var för stort för att ockuperas av ett enda land, men under 1800-talet kunde stormakterna vid flera tillfällen dela riket i olika intresseområden med självständiga regioner och stater. Ottomanska riket kunde dock fortleva som en enhet tack vare de europeiska stormakternas konflikter om fördelningen av det som verkade vara ett för stort byte för att sväljas helt. ”I början var ryssarna rädda att upplösningen av det ottomanska imperiet skulle göra dem till grannar med de europeiska stormakterna. Detta innebar ökade risker för nya konflikter och nya krig”⁷⁷⁷. Under senare tider, i synnerhet när ottomanerna fick dela gräns till havs med flera europeiska makter, blev det omöjligt att komma överens med andra stater om att dela Ottomanska riket i mindre delar.

Ottomanska riket liksom grannlandet Iran hade kunnat ockuperas och delas i mindre delar om samma situation hade inträffat under kolonialtiden, men då var situationen helt annorlunda. De kapitalistiska staterna i Europa hade större behov av ekonomiskt exploatering och militärt och politisk inflytande än av att ockupera och kolonisera andra länder. De behövde länge nya marknader och ville få de muslimska imperierna att ge dem koncessioner och ekonomiska rättigheter. Just dessa behov lade grunden för de europeiska ländernas konflikter och krig. Behoven spelade också en roll när stormakterna nöjde sig med ett imperialistiskt herravälde i dessa muslimska imperier, även om de använde olika metoder i olika länder och situationer.

⁷⁷⁷ Palmer, s. 72.

Ryssarna kallade under hela andra hälften av 1800-talet Ottomanska riket för den "sjuke mannen"⁷⁷⁸. De föreslog vid flera tillfällen att de och engelsmännen skulle göra slut på den "Sjuka mannen" genom att dela riket i olika intresseområden. Men engelsmännen var medvetna om att Ottomanska riket var en för stor munsbit, särskilt då de inte behövde ockupera och kolonisera ytterligare områden vid denna tid. För England som var mer utvecklat och industrialiserat än Ryssland var det bättre att utnyttja det muslimska imperiets svaghet och dess beroende av stormakterna än att ockupera och försöka regera.

Stormakternas ockupation av Ottomanska riket under åren 1919–1922 visade att engelsmännen hade rätt i sin inställning. De skulle inte heller göra samma misstag som ottomanerna hade gjort genom den gigantiska utvidgningen av gränserna, som senare blev en av orsakerna till Ottomanska rikets sammanbrott.

Islam och det icke-världsliga synsättet

Den religiösa organiseringen präglade de muslimska imperiernas ställning både före och under moderniseringsperioden på 1800-talet. Islamiska ledare och organisationer spelade olika roller i dessa länder.

Mullorna i Iran började 1800-talet som den shia-islamiska Qadjar-shahens andliga tjänstemän. De såg det som en stor fördel att av staten tilldelas plikten att tjänstgöra i en viss stad eller moské. De tjänstgjorde där staten och statliga representanter önskade, och de gjorde propaganda för Qadjar-shahernas shia-islamiskt legitimerade makt. De ville helst bidra till utveckling av den shiitiska makten för att använda den mot den ottomanska sultanens kontroll över de heliga gravplatserna.

Mullorna tillhörde Qadjar-tidens konservativa front som motverkade allt som var nytt och främmande. De delade åsikt

⁷⁷⁸ Palmer, s. 179.

med andra konservativa, såväl Qadjar-släkten som nomadhövdingar. De ville alla hålla landet inom de traditionella gränser som sågs som islamiska och shiitiska.

Organiseringen av statsmakten och moderniseringen i Iran genomfördes under Englands och Rysslands hegemoni. Dessa länder var eniga om att behålla Iran under sin kontroll genom att frysa alla möjliga förändringar i landet och använde en mer kolonial politik i Iran åtminstone fram till senare decennier av 1800-talet. Detta skilde sig markant från den mer imperialistiska strategi som stormakterna från den första hälften av seklet genomförde i Ottomanska riket.

Både ryssar och engelsmän allierade i Iran med den konservativa fronten. De stödde de samhällsgrupper som delade deras intressen. Muslimska ledare och nomadhövdingar var de första som stormakterna närmade sig. Dessa grupper hörde inte bara till samma konservativa front. De ägde också potential att organisera sig gentemot staten. De kunde därigenom minska statens makt, vilket var en fördel för de koloniala staterna. De kunde användas för att möjliggöra en kolonial politik.

Detta gjorde att mullornas makt ökade parallellt med utvecklingen av stormakternas inflytande i landet. De kunde därigenom så småningom, i synnerhet under andra hälften av 1800-talet, befria sig från shahens och statens traditionella kontroll samt kritisera shahen och stå emot hans beslut utan att straffas. De kunde organisera sig under ett heligt ledarskap, och de kunde bygga upp en hierarkisk islamisk organisation.

Ökningen av mullornas makt i Iran vilade också på ökningen av deras ekonomiska vinst. De fick pengar både från staten och stormakterna. De tog hand om alla donationerna i landet. De samlade in pengar från folket. De sålde också förlåtelse till affärsmän för deras icke-islamiska (*heram*) metoder för att tjäna pengar. De fick också in pengar genom sitt ansvar för utbildningsväsendet och de islamiska sharia-domstolarna.

Därmed spred de också sina berättelser och synpunkter i såväl religiösa som politiska, ekonomiska och sociala frågor bland folket och rekryterade nya anhängare.

Under andra hälften av 1800-talet byggde mullorna i Iran successivt upp ett maktcentrum som konkurrerade med staten. Deras organisation utgjorde vid ingången till 1900-talet en oavhängig islamiskt legitimerad stat inom qadjarernas "icke-islamiska centralmakt". De omvandlades i början av 1800-talet från de shia-islamiska Qadjar-shahernas "andliga tjänare och tjänstemän" till de som ägde makten att bestämma över shahen och lagen i slutet av seklet. Mullorna blev således självständiga och mäktiga "shia-islamiska ledare" som enligt en nyskapad berättelse representerade den *tolfte imamen*. De kunde bestämma över såväl religiösa som politiska, sociala och ekonomiska institutioner och beslut.

En så stor och mäktig organisation av islamister som fortfarande utgick från sharia, som hade skrivits flera hundra år tidigare, hade både makt och välgrundade skäl att försöka stoppa förändringarna i det iranska samhället. Iranierna fick inte heller följa förändringarna i grannländerna Indien, Ryssland och Ottomanska riket.

Iraniernas försök att reformera det gamla systemet stämplades ofta som icke-islamiska och hedniska. Stämpeln sattes också på alla nya importerade varor, från teknik till matvaror. Att studera vid och öppna moderna skolor, öppna flickskolor, bygga vägar, sätta åldersgränser för flickors och pojkers giftermål, låta kvinnor befinna sig i det kollektiva och offentliga rummet, sitta på stolar, samt att äta okända grönsaker, däribland tomater, stämplades som hednisk, icke-islamisk, ej önskvärd (*mobah*) och förbjud (*heram*).

Förbudet utvidgades parallellt med moderniseringen i det iranska samhället. För de flesta islamisterna var "mänskliga rättigheter", "frihet och människans rätt att välja sina representanter till parlamentet" helt och hållet "icke-islamiska". Dessa termer motsade de absoluta shia-islamiska grunderna.

Islamisterna ansåg att shia-islam redan hade heliga lagar och traditioner som skulle gälla ”alla personer i alla tider”.

”Människor är inte fria och äger inte heller makten att välja sina ledare. De är tvärtom förpliktade att efterfölja Guds och hans budbärares val och beslut”, menade de.

Förbudet att resa med bil, titta på TV och till och med tala i mikrofon fortsatte långt in på andra hälften av 1900-talet. Det religiösa förbudet och mullornas oomstridda sociala, kulturella och pedagogiska inflytande fick iranierna att dröja med att genomföra reformer under flera decennier och i vissa fall skedde det mer än ett sekel efter ottomanernas motsvarande reform. Iranierna tvingades länge vända alla samhällsförändringar som inte väckte mullornas intresse ryggen.

Qadjar-shaherna delade de shiitiska mullornas intresse av att utnyttja alla möjligheter att reproducera skillnader mellan shia-islam och sunni-islam. Shia-islam och dess inbyggda konflikt med sunni-islam lade grunden för både shahens och mullornas legitimitet och maktbefogenheter. Därigenom aktualiserades konflikten mellan Iran och Ottomanska riket gång på gång, även under moderniseringsperioden. Detta var kostsam för iranierna, särskilt när det ottomanska samhället bar moderniseringens fana och det långvariga moderniseringsarbetet tanzimat ägde rum.

Iranierna hindrades genom sin starka tro också att lära sig av ”de hedniska ryssarna”, ”de dels icke-muslimska och dels sunni-muslimska indierna” och ”de sunnimuslimska egyptierna”. Detta isolerade landet från alla möjliga förändringar åtminstone fram till 1920-talet.

Det ottomanska samhället hade en helt annorlunda religiös arbetsfördelning. Islamiska *ulema* tvingades alltid lyda sultanen och den islamiska statsmakten. De sunni-islamiska mullorna såg det som sin religiösa plikt att förhålla sig lojala

gentemot sultanen och centralmakten. De bevarade ironiskt nog lojaliteten även när de utfärdade fatwor för att avsätta sultanerna.

Ulema fick spela viktiga roller under de första decennierna av 1800-talet. De avbröt sin traditionella allians med den konservativa militären och hjälpte sultanen att driva igenom moderniseringen. Detta resulterade också i upplösningen av janitsjar-styrkan 1826. Ulema förlorade dock därefter möjligheten att uttala sig om maktkampen mellan sultanen och militären. De blev allt mer marginaliserade under genomförandet av *tanzimat*. Detta berodde dels på det annorlunda islamiska etablissemanget i Ottomanska riket och dels på den hanafi- och sunni-islamiska lärans relativt liberala synpunkter i jämförelse med shiiternas extrema åsikter.

Detta berodde också på att stormakterna hade ett annat syfte i Ottomanska riket. De ville inte understödja de ottomanska islamisternas omorganisering och självständighet, eftersom de visste att detta skulle strida mot centralmaktens auktoritet och förmåga att genomföra de reformer de ville. Detta var orsaken till att *ulema* i Ottomanska riket förlorade sin tidigare position parallellt med fördjupningen av moderniseringen och stormakternas imperialistiska inblandning i landet.

Samma process av fördjupning av moderniseringen och utveckling av stormakternas hegemoni hade en annan påverkan på det shia-islamiska etablissemanget i Iran. Mullornas makt ökade parallellt med utvecklingen av moderniseringen och ökningen av stormakternas inflytande och exploatering. Detta berodde framför allt på att stormakterna hade ett annat syfte och andra metoder för exploatering av situationen i Iran.

Processen fick de ännu maktlösa islamisterna, *ulema*, i det ottomanska samhället att lämna sin religiösa ställning till förmån för den ottomanska byråkratin. Byråkratin blev allt mäktigare under moderniseringsperioden på 1800-talet. ”Den kunde även fatta beslut om vad som var islamiskt rätt eller

fel”. Därigenom förvandlades *ulema* till religiösa tjänstemän underställda sultanen och byråkratin. *Ulemas* heliga lydnad var sedan gammalt tradition i Ottomanska riket.

Inte heller re-islamiseringsen med början under 1870-talet kunde hjälpa *ulema* att göra sig oavhängiga. De återtog en del av sina gamla och nya religiösa uppdrag under senare tid, men detta fördjupade snarare deras beroende av staten, sultanen och den ottomanska centralmakten och gjorde dem inte mer självständiga.

Ulema kunde inte heller spela någon roll i uppkomsten av det nya och informella islamiska nätverket. Politiska partier och islamiska aktörer och lekmän utanför det formella islamiska etablissemanget styrde i stället den informella re-islamiseringsen. Dessa grupper och personer, liksom religiöst-kulturella darvish- och *tarik*-grupper, fortsatte kampen för re-islamisering.

Ulemas lojalitet mot centralmakten fortsatte även när parlamentet öppnades under den första och andra konstitutionen 1876 respektive 1909. De utfärdade fatwor även när parlamentet i egenskap av centralmakt krävde och var i behov av dem.

Således gav den islamiska organisationen liksom makt- och arbetsfördelningen de reformvänliga byråkraterna i Ottomanska riket en gyllene tillfälle att genomföra sina reformplaner utan att hindras av konservativa islamiska ledare och traditioner. Ottomanernas stora framgång med att reformera de islamiska rättstraditionerna och upplösa dem genom en modern och sekulär lagstiftning, redan under de senare decennierna av 1800-talet, visade att byråkraterna hade goda möjligheter att offentliggöra nya tolkningar av de islamiska traditionerna utan att rådfråga islamiska ämbetsmän.

Detta var en stor fördel som låg till grund för ottomanernas mer framgångsrika och djupare modernisering i jämförelse med iraniernas kortvarigare och ytligare samhällsförändring under Qadjar-tiden.

Kravet på rationalism och protestantism

Det ottomanska samhällets möjlighet att driva fram reformerna utan att hindras av de islamiska ledarna innebar dock inte att det islamiska tänkandet i det ottomanska samhället var svagare än i Iran. Att det formella hanafi-islamiska etablissemanget sin tidigare betydelse under moderniseringen i Ottomanska riket betydde inte att den islamiska tron var svagare eller hade mindre verkan på människornas vardagsliv i det ottomanska samhället. Statens makt över hanafi-islamiska *ulema* betydde inte att islamiska traditioner och grundläggande islamisk filosofi och värderingar hade mindre verkan i det ottomanska samhället och på den ottomanska statsmakten.

Den islamisk-orientaliska kulturen dominerade snarare både det iranska och det ottomanska samhället. Den hade samma effekter på muslimerna i Ottomanska riket som i Iran, vilket satte djupa spår på moderniseringen och genomförandet av reformer inom olika delar av det ottomanska samhället.

Olika islamiska Tarikat-grupper i Ottomanska riket hade sedan gammalt lärt människorna att nöja sig med minsta möjliga för att nå den himmelska lyckan. Islamiska ledare lovade ofta folket att de i det himmelska paradiset skulle belönas för sin fattigdom, sitt lidande och sin förnöjsamhet. Enligt vissa sociologer⁷⁷⁹ skapade den nya världen i Europa en egen religiös motivering, dvs. den protestantiska etiken, där vinst i denna världen ledde till vinst i den himmelska världen. Denna etik krävdes även för att ett kapitalistiskt värdesystem och kapitalistiska förhållanden skulle kunna växa fram i muslimska samhällen.

Ottomanerna behövde en ny religiös motivering för att kunna använda de geografiska och strukturella fördelarna för att bygga upp en modern kapitalistisk värld, men de saknade en sådan. De islamiska rättstraditionerna reformerades gång på

⁷⁷⁹ Weber, s. 18–21.

gång av staten under reformperioderna, men det gamla islamiska motivet, liksom den islamiserade orientaliska filosofin, fortsatte att präglade människornas liv och levnadssätt.

Dessutom var moderniseringen i det ottomanska samhället svag och en importerad vara. Den kunde som alla andra främmande sociala element inte förändra människornas sätt att tänka och värdera, innan den hade blivit assimilerade i samhället. Den föråldrade sunni-islamiska läran fick snarare människorna att sitta och vänta på belöning i det himmelska paradiset, just när de stod inför en historisk och förödande förändringsprocess.

Tillbakagången till de islamiska rötterna skapade gång på gång kraftiga reaktioner mot de främmande element som kunde skapa nya förutsättningar i samhället. Den svaga utvecklingen, liksom den kontroversiella moderniseringen med sitt tveeggade innehåll, bidrog också till återgången till rötterna. Att leva som muslim och att behålla sitt traditionella islamiska levnadssätt fungerade som identitetsskapande, särskilt när människorna behövde reagera mot moderniserings förnyelser och dess imperialistiska innehåll.

Dessa brister gjorde att ottomanerna inte kunde utnyttja den relativt liberala hanafi-islamiska synen på förändring. De kunde inte heller använda den maktfördelning som gett staten rätt att styra islamisterna och de religiösa institutionerna. ”Utan att modernisera och rationalisera de islamiska grunderna misslyckades ottomanerna med att hänga med i den europeiska utvecklingen”. De kunde inte heller åstadkomma en annan, parallell utvecklingsprocess som passade deras egna villkor. Därför var deras samhälle lägre utvecklat, misslyckat och besekrat även efter flera decenniers modernisering och satsning på europeisering. De delade faktiskt samma öde av sämre utveckling med iranierna även om det ottomanska systemet hamnade i en betydligt högre nivå.

För att följa med förändringarna i Europa behövde de båda muslimska rikena gå samma väg som de kristna hade gått innan moderniseringsperioden i Europa. Parallellt med utvecklingen av sitt samhälle lyckades européerna skapa nya andliga och filosofiska tänkesätt. De skapade protestantiska läror inom kristendomen och detta gav upphov till nya värderingssystem som underlättade samhällets teknologiska och kapitalistiska framgångar.

Muslimerna i de ottomanska och iranska samhällena behövde också skapa en ny filosofi och nya sätt att se på samhällslivet och samhällsorganisationen. Detta innebar en moderniserad syn på islam och dess grundprinciper. De skulle också, på samma sätt som i Europa, driva fram nya oppositionella reformer inom islam för att kunna öppna vägen för en bred samhällsförändring. Men ingen av de dominerande islamiska läror och organisationerna, varken sunni-islamiska eller shia-islamiska, visade vara mogen för genomförandet av en sådan radikal reform. Islamiska protestantiska synpunkter framfördes i båda samhällena vid mitten av 1800-talet, men inte heller dessa kunde omskapas och fördjupas under senare reislamiseringsprocesser.

De sunni-islamiska traditionerna inom hanafi-skolan byggde på absolut lojalitet mot Koranen och *sunna* (de ursprungliga förebilder och praxis). Detta heligförklarade det gamla systemet och stängde dörrarna till rationalisering och nya tänkesätt. Sunni-muslimerna hade hamnat i en situation där de inte vågade fortsätta de rationella tänkesätten från gamla islamiska rörelser, Mutezile och Akhvan-ussafa. De byggde sina synsätt på de av Koranens verser som verkade rationella eller som kunde förklaras genom argumentation. De behövde inte lyda de delar av Koranen som verkade oförklarliga och stred mot förnuftet, samt avvisade påståendet om de islamiska föreskrifternas obegränsade giltighet i tid och rum.

Om moderniseringen i Ottomanska riket gav nya förutsättningar för moderna förklaringar av den sunni-islamiska

läran, hindrade ökningen av mullornas makt och inflytande varje möjlighet till respekt för människans intelligens och förmåga. Bland shiiterna i Iran fanns inga möjligheter till utvecklingen av proteströrelse. Varje förändring eller kritisk syn på shia-islam förtrycktes hårt av shahen, de mäktiga mullorna och deras konservativa allians. Under 1800-talet förlorade alla oliktankande grupper och sekter sin kamp mot det mäktiga islamisk-statliga maktcentrumet och straffades hårt. Mullornas ”nyskapade berättelse” om att ayatollorna representerade *den tolfte Imamen* låg bakom uppbyggandet av den absoluta kontrollen över oliktankande. Mullornas upptäckt av principen om växelverkan ”*imam och ummat*” (ledare och anhängare), dvs. ledare som fattar beslut och anhängare som följer ledarens beslut, byggde på ”människors absoluta lydnad” och deras plikt att låta bli att tänka på saker som endast ledarna skulle reflektera över. Således förhindrades utvecklingen av rationalismen och avvisades människans rätt att söka förklara sin värld och sin närvaro i det världsliga livet.

Detta gjorde att de islamiska konservativa moralreglerna och den negativa synen på världslig framgång fick folket i båda samhällena att förbereda sig inför livet efter döden. De glömde den ”världsliga obehagliga framgången” för att nå ”det himmelska liv” som enligt den islamiska läran var det verkliga och eftersträvansvärda. Därigenom gjorde det föråldrade islamisk-orientaliska kulturarvet det omöjligt att med framgång förändra och förnya samhällslivet. Den negativa påverkan var kraftigast och mest effektiv i Iran, och den förtryckte människornas rationalitet i det strängt bevakade shia-islamiska samhället.

Strukturella brister

Det var inte bara de gamla islamiska filosofierna och traditionerna som var lika i dessa samhällen. De var båda fast i det gamla asiatiska agrarsamhället och feodala systemet, där staten representerade en helig patriarkalism. Individens legitimitet och suveränitet avgjordes av hennes deltagande i de traditionsbundna släktbaserade kollektiven och hennes karriär och roll i de patriarkaliska institutionerna. Allting betygsattes oklanderligt av traditionerna och därmed behövde ingenting förändras.

Systemet var i båda samhällena föråldrat och dess existens hotades av allvarliga brister. På grund av detta skulle de ha besegrats i konkurrens med Europa om de inte också hade utsatts för kolonialismen och imperialismen. De skulle ha sett sig som misslyckade och outvecklade, när deras föråldrade samhällssystem mötte de framgångsrika kapitalistiska makterna.

De skulle också ha förlorat mycket om de hade handlat med västeuropeiska länder även om de inte hade påverkats av trycket från koloniala och kapitalistiska intressen. De hade nämligen ett produktionssätt som var manuellt och mindre utvecklat och deras varor hade en betydligt lägre kvalitet jämfört med européernas högteknologiska och maskinproducerade varor. Detta medförde att båda samhällen lätt besegrades av de teknologiskt framgångsrika staterna i Europa.

Således brottades de båda muslimska rikena med stora strukturella problem innan de utsattes för stormakternas imperialistiska aktioner i slutet av 1700-talet och i början av 1800-talet. De hade olika samhällsstrukturer, men de led båda av strukturella brister som hindrade dem från att kunna stå emot det kraftiga militära och ekonomiska trycket från de moderna europeiska makterna. Detta orsakade trots deras skillnader samma marginalisering och en gemensam framtid.

Från kolonialism till imperialism

Relationerna mellan dessa länder och de europeiska stormakterna vilade inte bara på kontakten mellan starka och svaga parter. De starka västeuropeiska länderna använde också andra metoder för att kontrollera dessa imperier. Det var ett faktum att deras svaga ställning gentemot de mäktiga imperialistiska länderna förvärrades under seklet, eftersom stormakterna såg dem som sina kolonier. Européernas kapitalistiska maktapparat, liksom den kapitalistiska etiken, medförde att de ansåg sig ha rätt att förstöra och plundra de svaga samhällena för egen vinning.

Européerna bar moderniseringens fana och representerade den nya världsordningens demokrati och samhällsutveckling, men de kompromissade ofta med sina värderingar när handel och vinst krävde hårda handlingar.

Den första reaktionen mot den utländska ekonomiska invasionen kom i Iran tidigt under första hälften av 1800-talet från den iranska premiärministern Qaim Makam. Amir Kabir var också en av de första i öst som medvetet försökte stoppa den påtvingade utvecklingen av den ”fria marknaden” i Iran. Han ville försvara den inre marknaden från de imperialistiska stormakternas ekonomiska invasion. Han var medveten om vad den ”fria marknaden” hade medfört i Indien. Han ville i stället satsa på att bygga en oavhängig industri för att tillverka varor i landet. Men engelsmännen gjorde allt för att stoppa hans planer. De argumenterade för att man kunde köpa och importera varorna billigare än man kunde tillverka dem i landet⁷⁸⁰. Kampen mot de imperialistiska planerna var en viktig orsak till Amir Kabirs avsättning och därefter hans avrättning.

Hade Amir Kabir rätt att stoppa engelsmännen och ryssarna från att kontrollera marknaden i Iran, medan iranierna led av

⁷⁸⁰ Adamiyat, 1972, s. 298.

kapitalbrist? Var det utländska kapitalet inte det enda tänkbara alternativet när den lokala marknaden saknade kapital och varor? I varje fall visar hans beslut att det fanns en viss medvetenhet hos iranierna om att de imperialistiska makter som ville öppna nya marknader i landet hade för avsikt att plundra marknaden och föra ut redan bristfälliga resurser ur landet. De visste också att imperialisternas inblandning på samma sätt som skedde i Indien skulle konkurrera ut den redan fattiga lokala industrin.

Men detta var inte hela argumentet bakom iraniernas försök att minska det främmande kapitalets inflöde till deras territorium. Deras agerande hade inte bara antiimperialistiska grunder. Många konservativa inom det iranska ledarskiktet var också rädda för att import av varor och inflöde av kapital skulle försvaga det traditionella samhällssystemet. Shahen och maktbävarna vid hovet samt jordägare, nomdhövdingar och mullor var alla eniga om att byggandet av nya vägar skulle innebära risk att ge "icke-muslimska främlingar" möjlighet att verka inom det "muslimska landet". Detta skulle skada islamiska traditioner och solidariteten mellan det regerande skiktet och folket. Det riskerade också skada balansen inom det patriarkaliska systemet, där de mäktiga färderna representerade både Gud och shahen inom sin nomad- och släktgrupp samt familj.

Stormakterna satsade trots allt under den andra hälften av 1800-talet på att idka handel på marknaderna i Ottomanska riket och Iran. Deras satsningar i Ottomanska riket började ännu tidigare och hade betydligt större betydelse än i Iran.

Iranierna hade inte bara en svag och sämre organiserad statsmakt och militär. Marknaderna i iranska städer var svaga och kapitalbildningen i storstäderna mycket begränsad. De borgerliga samhällsgrupperna kunde inte utvecklas från ett begränsat samhällsskikt till en viktig samhällsklass även under andra hälften av 1800-talet.

Ryssarna var eniga med engelsmännen om att hålla det iranska samhället utanför den pågående processen mot europeisk modernisering. Den utländska alliansen mellan stormakterna hade nära kontakter med den inhemska, bestående av hovet, feodalherrar, nomadhövdingar och mullor. De var alla eniga om att det s.k. ”shia-islamiska kungariket” skulle stå utanför alla de nya relationerna. Detta fördjupade landets svaga utveckling och hindrade iranierna från att inte påbörja samhällsförändringar inom olika sociala, kulturella, ekonomiska och teknologiska fält.

Iranierna började successivt påverkas av de imperialistiska och kapitalistiska förhållandena under de sista decennierna av 1800-talet, då importerat kapital och varor nådde den iranska marknaden. Teheran började utvecklas till en relativt stor stad med ny infrastruktur och nya samhällsgrupper som sysslade med handel av utländska varor. Iranska marknader väckte européernas intresse sent under 1870-talet. Därefter började Ryssland och England köpa förmånsrätter till tull, tobak, bankväsende och i början av 1900-talet olja. Importen av varor och kapital lade grunden för uppkomst och utveckling av nya urbana samhällsgrupper med europeiskt orienterad kultur.

Det ottomanska samhället var mer utvecklat och staten bättre organiserad. Ottomanska marknader var rikare och livligare. Moderna samhällsgrupper spelade viktiga roller i huvudstaden redan vid ingången till 1800-talet och nya borgerliga samhällsskikt blev verklighet redan under första hälften av 1800-talet i storstäderna. Den nyorganiserade militären stod i centrum för moderniseringen. Importen av kapital och varor till huvudstaden ökade redan i mitten av 1800-talet. De sociala, kulturella, teknologiska och ekonomiska förändringar som iranierna upplevde vid ingången till 1900-talet genomfördes i Ottomanska riket i början av 1800-talet.

Ryssland fortsatte sin tidigare politik att föra krig och tvinga ottomanerna till förmånliga fredsavtal, medan de europeiska stormakterna, England, Frankrike och Österrike, hade andra strategier som skilde sig från deras planer i Iran. De var medvetna om de stora möjligheterna i Ottomanska riket och satsade på att utveckla de relativt feodala ottomanska samhällsförhållandena i kapitalistisk riktning. De hjälpte till vid genomförandet av planerna för att stimulera kapitalflödet och hade som mål att skapa ekonomiska vinster och kontrollera marknaderna i Ottomanska riket. Dessa länder öppnade banker och gav lån, satsade på kommunikation och tågförbindelser mellan Västeuropa och Ottomanska riket samt stod bakom reformvänliga statsmän, något som helt och hållet skilde sig från deras, i synnerhet Englands agerande i Iran.

Trots det ottomanska samhällets betydande utveckling och dess ekonomiska, sociala, kulturella och industriella fördelar gentemot Iran hjälpte den "fria marknaden" och inflödet av kapital och varor inte Ottomanska riket att hinna i kapp de moderna länderna. Den förvandlade snarare landet till stormakternas eviga låntagare. Senare sjönk de stater som fick låna mer ännu djupare i en imperialistisk sumpmark.

En stor del av det utländska kapitalet togs ut som räntor och utgifter av långivarstaterna själva och resten finansierade maktavarnas slöseri och lokala myndigheters korruption. Trots det stora kapitalflödet till Ottomanska riket var situationen i slutet av seklet densamma som i det iranska samhället. Ottomanska riket var efter ett sekel av den europeiskt orienterade moderniseringen inte ett industriland. Utvecklingen från det gamla agrarsamhället med feodal-liknande arbetsförhållanden till ett kapitalistiskt samhälle med nya borgerliga samhällsklasser gick mycket långsamt. De relativt kapitalistiska samhällsrelationerna fungerade i vissa delar av huvudstaden, medan stora delar av riket befann sig utanför förändringsprocessen. Balansgången mellan Ottomanska riket och de industrialiserade europeiska länderna

motverkade också Ottomanska rikets utveckling. Detta fick riket att fastna i industriländernas periferi. Det ottomanska samhället verkade vara välutvecklat när det jämfördes med den iranska samhället, men hela processen verkade vara förgäves när det jämfördes med den europeiska utvecklingen.

Således försämrade kontakten med de imperialistiska länderna de strukturella problemen i båda de muslimska staterna. De mäktiga länderna utnyttjade sitt inflytande för att fördjupa splittringen samhället och därmed förstärka sin kontroll. De satsade på mullorna och nomadhövdingarna i Iran och på de religiösa, nationella och etniska minoritetsgrupperna i Ottomanska riket.

I Iran satsade engelsmännen på att hjälpa nomadhövdingarna och mullorna gentemot centralmakten. De gav en helt ny status både åt de lokala myndigheterna och de islamiska ledarna. De gav också stöd åt de lokala myndigheterna att bryta sig loss från centralmakten.

I Ottomanska riket använde de också de etnisk-religiösa minoritetsgrupperna för att institutionalisera sin kontroll över samhället. De bidrog med sina inblandningar till uppkomsten av regionala självständighetssträvanden. Detta gällde inte bara de kristna europeiska regionerna och länderna och nationerna utan även alla etniska och religiösa grupper som sökte att förklara sig som självständiga. Detta gjorde den centrala makten allt svagare och beroende av stormakternas hjälp.

Stormakterna fick ett stort inflytande över statsmakten, men de nöjde sig inte med att kontrollera centralmakten. De försökte också skapa egna maktcentrum som så småningom konkurrerade ut statsmakterna. Stormakternas inblandning upplöste den gamla balansgången mellan de olika aktörerna.

De imperialistiska makterna delade samhället i olika delar och kontrollerade dem genom att binda dem till sina maktcentrum. Det var mycket framgångsrikt att dela samhället i olika statliga

och oppositionella grupper och styra grupperna båda sidor. Genom att söndra och härska förvandlades statsmakten och hovet, sultanen och shahen samt de lokala myndigheterna, så småningom till en del av stormakternas osynliga imperium. De satsade på de aktörer som främjade deras lokala intressen.

De hjälpte de konservativa i Iran för att förhindra samhällets förändring. De satsade också på korrumpade aktörer i stället för de självständiga moderna reformisterna. De främjade personer som hade potential att medvetet eller omedvetet driva deras politik. Medlemmar av pro-engelska och pro-europeiska frimurarorganisationer, liksom de modernister som var lojala mot stormakternas hierarkiska relationer, fick hjälp och stöd. Den kontroversielle iranske modernisten Mirza Malkam Khan som delade ansvaret för det omstridda Tobaksavtalet, liksom den pan-islamiske frimurarledaren Seyyed Djamaladdin-e Afghani, representerade imperialisternas val av aktörer.

De stängde samtidigt vägen för de reformister som ville genomföra reformer som kunde motverka deras intressen. Både engelsmännens och ryssarnas satsning på att avskeda och avrätta den reformvänlige premiärministern Amir Kabir och ryssarnas samverkan för att avskeda premiärministern Sepahsalar var exempel på deras koloniala vägval.

Således satte stormakternas val av metoder och strategier djupa spår under dessa samhällens modernisering och utveckling. Detta minskade möjligheten till framväxten av politiker och industrimän som kunde rädda dessa samhällen från stagnation och beroendet av stormakterna.

Dubbla funktioner

Trots den imperialistiska kontrollen kunde inget hindra de moderniseringens vindar som blåste från den europeiska kontinenten och som fick människorna i de muslimska länderna att utvärdera och åtgärda sin samhällsutveckling. Kontakten med Europa innebar inte bara kolonial kontroll och imperialistiskt exploatering. Den väckte också människorna i

dessa muslimska samhällen och öppnade vägen för upp-
 rättandet av nya och moderna skolor i båda länderna.

Europeéerna gav studenterna i båda länderna möjlighet att
 studera vidare vid deras högskolor. De hjälpte också länderna
 att bygga upp sin byråkrati och sitt försvar, i synnerhet när de
 ville använda dessa institutioner för att nå sina mål. De satsade
 på förändring och förbättring av dessa samhällen åtminstone i
 den utsträckning som krävdes för att öka vinsterna.

Europeiska och amerikanska missioner öppnade skolor.
 Fransmännen satsade på utbildning och kulturella aktiviteter
 främst för att de såg det som en möjlighet att utvidga sin
 kulturella och politiska makt och sitt inflytande. De tysk-
 talande länderna hjälpte i synnerhet Ottomanska riket på olika
 områden. Deras samverkan nådde sin kulmen under första
 världskriget, då ottomanerna stred sida vid sida med tyskarna.
 Engelsmännen och andra europeer gav ofta stöd till de
 reformvänliga ottomanska statsmännen, och även amerikansk
 medborgare förlorade sitt liv i ett försök att främja den
 konstitutionella revolutionen i Iran. Det ottomanska samhället
 tjänade på satsningarna betydligt mer än iranierna.

Kontakterna med den framgångsrika europeiska kontinenten
 bidrog också indirekt till samhällsförändringen. Resenärer i
 europeiska länder kunde lära känna de nya levnadssätten. De
 berättade för sina landsmän om de framgångsrika förändringar
 de hade upplevt. Såväl information om socioekonomiska,
 kulturella och politiska framgångar som diskussionen om upp-
 komsten av ett samhällssystem som respekterade medborgar-
 nas mänskliga rättigheter blåste vid ingången till 1900-talet
 upp en kraftig politisk storm. Ottomanerna hade dessförinnan,
 redan från början av 1800-talet, upplevt flera liknande vågor
 av europeisk modernisering. Detta skapade en ny mentalitet
 och nya politiska och kulturella möjligheter till förändringar
 av de gamla samhällsstrukturerna i båda samhällen.

De dominerande stormakterna och de lokala reaktionära kraf-
 terna försökte dock behålla kontrollen över in- och utflödet av

information. Deras dubbla agerande, ena dagen för reformer och andra dagen emot, gav den gamla strukturen och de gamla förhållandena möjlighet att leva vidare.

Både Qadjar-shaherna och de lokala nomadhövdingarna fick hjälp för att kunna överleva under stormakternas långa förmyndarskap. Mullorna ökade också sin religiösa makt med hjälp av de "sekulära europeiska makterna". Engelsmännen hade nämligen i Indien erfarit att "de religiösa ledarna var mer nyttiga för de imperialistiska strävandena och kunde hindra dem som kämpade för ett fritt och oavhängigt modernt samhälle"⁷⁸¹. Samma scenario spelades också upp i Ottomanska riket, fast med andra aktörer och personer. Den föråldrade ottomanska regimen fick av de moderna europeiska stormakterna hjälp att fortleva. Det var en stor fördel för imperialisterna att en svag sultan och centralmakt styrde det gigantiska riket.

Stormakternas dubbelspel och deras satsning på de gamla traditionerna och traditionsbundna aktörerna ledde också till att det gamla och det nya i dessa samhällen existerade sida vid sida. De gamla krafterna verkade även under moderniseringsperioden och under de moderna makternas hegemoni och kontroll. De omorganiserade sig gång på gång under kommande tider för att förhindra samhällsförändringar. Detta medförde att båda de muslimska samhällena upplevde flera avbrutna perioder av utveckling och återgång till rötterna.

Stormakternas dubbelspel medförde att dessa muslimska imperier som inte hade kunnat utveckla sig på grund av strukturella brister inte heller kunde följa med i den europeiska utvecklingsprocessen. De fick chansen att utveckla sig när de fick kontakt med den moderna kontinenten, men de förlorade

⁷⁸¹ Palmer, s. 178.

alla förutsättningar för framgång när de utsattes för stormakternas ”moderna” hegemoni och kontroll.

Dessa samhällen var mindre utvecklade när konfronterades med stormakterna vid ingången till 1800-talet. Kontakten med de moderna länderna väckte dem ur den långa historiska sömnen. De fick möjlighet att upptäcka sin sämre utveckling. De stod inför möjligheten att åtgärda denna. I synnerhet Ottomanska riket gick igenom en långvarig moderniseringsprocess, men i slutet av seklet befann de sig fortfarande i samma underordnande ställning gentemot stormakterna som etthundra år tidigare. De delade den marginella positionen i slutet av moderniseringsperioden på 1800-talet.

De muslimska imperiernas nedgång hade börjat långt före kontakten med de europeiska länderna vid ingången till 1800-talet, men deras sammanbrott fick ett nytt fart när de hamnade under de imperialistiska ländernas socioekonomiska, politiska och kulturella kontroll.

Ottomanerna hade bättre geografiska, historiska, sociala och kulturella möjligheter än iranierna. Dessa förutsättningar gav ottomanerna möjlighet att börja moderniseringen tidigare och göra den mer djupgående. Ottomanernas framgång med att åstadkomma en genomgripande utveckling gav dem en betydligt bättre position i jämförelse med andra muslimska samhällen, däribland Iran, men inte heller detta kunde avhjälpa marginaliseringen i förhållande till de mäktiga i-länderna.

Framtida processer

1800-talet och dess händelser har fortfarande betydelse i vår tid. Turkiet och Iran lider fortfarande mer eller mindre av sämre utveckling och strukturella brister. Båda samhällen brottas med samma frågor som under slutet av seklet. Båda har också hamnat i brytningspunkten mellan religiösa och sekulära krafter och upplever fortfarande den långvariga kampen mellan de som vill fördjupa moderniseringen och de som vill upplösa den genom att återgå till rötterna. De olika islamiska

etablissemangen i dessa samhällen med olika traditioner och organisationer har resulterat i två olika modeller för en ny och urbaniserad re-islamisering, den ”nya” islamiska fundamentalismen.

Samtidigt lider det iranska samhället fortfarande av sin relativt långsamma samhällsutveckling, medan turkarna trots allt fortfarande lever ett mer demokratiskt och friare samhälle.

Dessa samhällen har under seklet deltagit i olika moderniseringssträvanden. De har också under de senaste decennierna befunnit sig i olika positioner gentemot den globala marknaden och dess arbetsfördelning. Detta har lett dem till olika utvecklingsstrategier, utan att någondera har kunnat ta sig ur den situation de befann sig i för etthundra år sedan. Dessa samhällen förändrades i de riktningar de stakade ut under moderniseringsperioden på 1800-talet. Processen visar att såväl det gamla arvet som moderniseringens dubbla konsekvenser kommer att sätta djupa spår på samhällen.

Iran och Turkiet befinner sig fortfarande i brytningspunkten mellan gammalt och nytt. De måste befria sig från de brister som de har ärvt från gamla tider, samtidigt som de måste brottas med de problem som den kontroversiella moderniseringen har skapat. Deras historia visar att nya problem inte kan åtgärdas med gamla metoder eller genom återgång till de rötter som orsakat den långvariga stagnationen. Moderniseringen innebär fortfarande en stor möjlighet att övervinna bristerna, även om den har ett dubbelt innehåll av moderna framsteg och ”modern” exploatering.

Moderniseringens historia i dessa samhällen visar att den ”moderna” exploateringen bara kan åtgärdas på moderna vägar. Detta kräver en långvarig kamp mot ”gamla strukturella brister” och ”modern exploatering”.